

Peter Machala

Barokowe wyposażenie kościoła Świętych Apostołów Piotra i Pawła na Podgórzu w Toruniu w świetle organizacyjno-prawnych uwarunkowań zakonu franciszkanów-reformatów

Rocznik Toruński 29, 87-116

2002

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Barokowe wyposażenie kościoła Świętych Apostołów Piotra i Pawła na Podgórzu w Toruniu w świetle organizacyjno–prawnych uwarunkowań zakonu franciszkanów – reformatorów*

Peter Machala

Jednym z najcenniejszych i zarazem najbardziej ciekawych zabytków lewobrzeżnej dzielnicy Torunia Podgórza jest z całą pewnością wzniesiony w XVII w. kościół Świętych Apostołów Piotra i Pawła – kościół, który wraz z przyległym klasztorem był placówką jednego z najbardziej dynamicznie rozwijających się w tym okresie zgromadzeń zakonnych w Polsce: franciszkanów–reformatorów¹.

*Niniejszy artykuł powstał na podstawie pracy magisterskiej napisanej w 2000 r. w Instytucie Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa na Wydziale Sztuk Pięknych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, pod kierunkiem dra Janusza Krawczyka na seminarium prof. dra hab. inż. arch. Jana Tajchmana, którym pragnę złożyć serdeczne podziękowania za cenne i wnikliwe wskazówki metodologiczne oraz wszechstronną pomoc. Dziękuję również prof. drowi hab. Marianowi Arszyńskiemu za pomoc i życzliwe uwagi.

¹Reformaci, odgałęzienie zakonu franciszkańskiego, powstałi w XVI w. na skutek oddzielenia się od wcześniej już istniejącego odłamu tego zakonu – tzw. obserwantów, w Polsce nazywanych bernardynami. W XVI w. w zakonie franciszkańskim ukonstytuowały się ogółem trzy równorzędne i niezależne rodziny franciszkańskie: Zakon Braci Mniejszych Obserwantów, Zakon B. M. Konwentualnych i Zakon B. M. Kapucynów. Powstały one w wyniku trwających już od dłuższego czasu nieporozumień, wynikających głównie z różnic w interpretacji podstawowej normy kształtującej duchowość zakonu – ślubu ubóstwa. Jeszcze w tym samym wieku z gałęzi Zakonu Braci Mniejszych Obserwantów wyłoniły się trzy nowe ugrupowania – nazywane wspólnie – Zakonem Braci Mniejszych

Kościółem podgórskim w literaturze zajmowano się już kilkakrotnie. W powstałych dotąd opracowaniach autorów interesowały kwestie dotyczące historii fundacji oraz architektury kościoła², jego wystroju³, przypomniano także o kilku odnoszących się do zabytku archiwaliach⁴. Wyjątkowo mało miejsca poświęcano natomiast problematyce jego wyposażenia⁵. Szerzej zagadnieniu temu uwagę poświęciła jedynie Jadwiga Puciata-Pawłowska w artykule pt. *Poreformacki kościół św. Piotra i Pawła na Podgórzu pod Toruniem z 1952 r.*⁶ Odnaleźć w nim można informacje o ołtarzach, w które zaopatrzone kościoły w czasie jego konsekracji. Po raz pierwszy w kontekście zabytku omówiono też częściowo treść statutów reformackich odnośnie do sposobu zarządzania ich wnętrz sakralnych. Autorka, nie znając jednak kodeksów prawnych zakonu, przyjęła niesłusznie, iż nie odgrywały one zasadniczej roli – o charakterze kościołów reformackich decydowała jej zdaniem głównie przyjęta trady-

Ścisłej Obserwacji. – Dyskalceuci, Rekolekcji oraz Reformacji. M. Daniluk, K. Klauza, H. E. Wyczawski i in., *Franciszkanie – Bracia Mniejsi*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. V, Lublin 1989, k. 473–492. Pod względem dynamiki rozwoju, zarówno w XVII w., jak i pierwszej połowie XVIII stulecia, reformatów w Polsce wyprzedzali jedynie jezuita. W drugiej połowie XVIII w. pod względem liczby posiadanych klasztorów znajdowali się na szóstej pozycji, natomiast w liczbie zakonników przewyższali ich jezuita, bernardyni i dominikanie. A. Chruszczewski, *Zakony w Polsce w XVII–XVIII wieku*, Znak, 1965, nr 137–138, tab. 6–9, s. 1591–1592 oraz s. 1593.

²J. Heise, *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen*, H. VI–VII, *Der Kreis Thorn*, Danzig 1889, s. 175–178.

³A. Semrau, *Die Grabdenkmäler der ehemaligen Reformatenlosterkirche Sankt Peter und Paul in Podgórz*, *Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn*, H. 28, 1920, s. 32–38; J. Poklewski, *Kazimierz Łukaszewicz (? – po 1794)*, malarz, [w:] *Artyści w dawnym Toruniu*, pod red. J. Poklewskiego, Warszawa–Poznań–Toruń 1985.

⁴K. Ciesielska, *Inwentarze kościoła Świętych Piotra i Pawła oraz klasztoru reformatów w Podgórzu z lat 1817 i 1834*, *Rocznik Toruński*, t. 24, 1997, s. 201–225.

⁵J. Heise, op.cit., s. 177, 178. M. Orłowicz, *Ilustrowany przewodnik po Województwie Pomorskim*, Lwów–Warszawa, 1924; B. Makowski, *Sztuka na Pomorzu. Jej dzieje i zabytki*, Toruń 1932.

⁶J. Puciata-Pawłowska, *Poreformacki kościół św. Piotra i Pawła na Podgórzu pod Toruniem*, [w:] *Księga pamiątkowa 75-lecia Towarzystwa Naukowego w Toruniu*, Toruń 1952, s. 185–204.

cja oparta na zasadzie prostoty i ubóstwa. Skromną wiedzę o zabytku w 1995 r. uzupełnia redagowany przez ks. S. Kardasza inwentarz, opracowany z okazji powstania nowej diecezji z siedzibą w Toruniu, w którym zamieszczono krótki spis poszczególnych elementów wyposażenia wraz z ich datowaniem⁷.

Brak głębszego zainteresowania badaczy problematyką wyposażenia kościoła na Podgórzu sprawia, iż o wielu kwestiach z zabytkiem związanych, w tym podstawowych – dotyczących jego historii, rozwiązań formalnych oraz ikonograficznych czy też zagadnień bardziej specyficznych, związanych np. z przeznaczeniem i funkcją poszczególnych sprzętów, zastosowanymi w nich rozwiązaniami konstrukcyjnymi, niewiele dziś wiadomo. Niektórym z tych zagadnień pragnę poświęcić uwagę w niniejszym artykule⁸.

Podstawową normą kształtującą życie duchowe zakonu franciszkańskiego stanowiła od chwili jego powstania Reguła św. Franciszka napisana w latach 1209–1223. Określono w niej m. in., że „życie braci mniejszych polega na zachowaniu świętej Ewangelii Pana naszego Jezusa Chrystusa przez życie w posłuszeństwie, bez własności i w czystości”⁹. Kwestię własności podkreślano w niej w sposób wyjątkowy: „Bracia niech nic sobie nie przywłaszczają, ani domu, ani miejsca, ani żadnej rzeczy”¹⁰. Wyzwania te przejęte zostały również przez reformatów, jednakże do kwestii ubóstwa podchodzić oni zaczęli z wyjątkową wrażliwością. Zasadę ścisłego przestrzegania ubóstwa przyjęli za najważniejszy punkt swego programu. Ubóstwo stało się dla nich racją bytu i rozwoju¹¹. Rygorystycznym przestrzeganiem tej zasady zaczęli się wkrótce wyróżniać od pozostałych odgałęzień franciszkańskich. Znajdowało to odzwierciedlenie w sferze organizacji zakonu, jak również sposobie interpretacji wspo-

⁷ Toruń – Podgórz, parafia p.w. Świętych Apostołów Piotra i Pawła, [w:] *Diecezja toruńska. Historia i teraźniejszość, T. 15/16/17, Dekanaty toruńskie I, II, III*, pod red. ks. S. Kardasza, Toruń 1995, s. 289–297.

⁸ W artykule zastosowano różnicowanie znaczenia terminów związanych z jego głównym tematem: wystrój – wyposażenie. Terminem „wystrój” oznaczono takie elementy jak obrazy, rzeźby czy całe grupy rzeźbiarskie, natomiast pojęcie „wyposażenie” przyjęte zostało dla ołtarzy, konfesjonatów, ławek itd.

⁹ L. Hardick, J. Terschlusen, K. Esser, *Franciszkańska Reguła życia*, Niepokalanów 1988, s. 96.

¹⁰ *Ibid.*, s. 127.

¹¹ A. B. Sroka, *Prawo i życie polskich reformatów*, Kraków 1975.

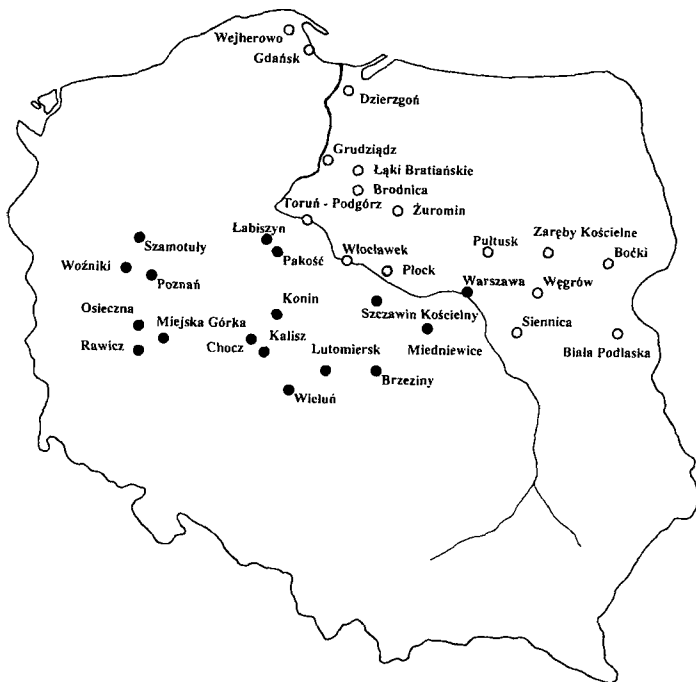
mnianego ideału w praktyce. Jedną z dziedzin w której interpretacje te uzyskały specyficzny charakter było budownictwo. By unikać błędów z przeszłości, w sprawie budowania własnych kościołów i klasztorów, ale także w kwestiach sposobu ich urządzania, reformaci realizację swe podawali od początku swej działalności ścisłej unifikacji.

Instrumentem, który umożliwiał im realizację powyższych dążeń, było ustawodawstwo, szczególnie rolę odgrywały zwłaszcza tzw. statuty¹². Statuty, obok innych norm i przepisów regulujących życie obyczajowe i duchowe zakonu, określały w sposób szczegółowy zagadnienia dotyczące budownictwa. Precyzowały sposób budowania, kompetencje zakonników, fundatorów i budowniczych w zakresie architektury a także kwestie formy, treści i charakteru wyposażenia wnętrz sakralnych. Problematyka sposobu urządzania wnętrz sakralnych w regulacjach statutowych polskich reformatów dominowała nawet nad zagadnieniami stricte budowlanymi¹³. Już na przestrzeni XVII w. w statutach sprecyzowano na przykład rodzaj materiału, z którego wykonywać należało poszczególne elementy wyposażenia (zalecano drewno dębowe), sposób ich ozdabiania (elementy wykończeniowe można było robić z innych rodzajów drewna, lecz bez ich pozłacania), ustalono także miejsce usytuowania ołtarza głównego (w połowie głębokości prezbiterium). Regulacje te okazują się być jednak

¹²Statuty – podstawowe prawo reformatów, ze względu na staranność i ujęcie reguły założyciela zakonu św. Franciszka w ramy praktycznych poczynań, traktowane są przez franciszkanów jako wzór, który do dziś stanowi podstawę ich ustawodawstwa. A. B. Sroka, op.cit., s. 11.

¹³Już pierwsze regulacje prawne polskich reformatów, przyjęte rok po ich osiedleniu się w kraju (Zakliczyn, 1623 r.), dotyczyły prawie wyłącznie problematyki charakteru urządzania wnętrz sakralnych. Chociaż sformułowane w sposób jeszcze bardzo ogólnikowy, jednak waga, jaką przywiązywano w nich do wspomnianego zagadnienia, czytelna jest bardzo wyraźnie. Notowano na przykład, że wnętrza kościołów, zakrystii itd. powinny odznaczać się ścisłym „ubóstwem” oraz że „ozdobą” kościołów nie mogą być „ani rzeczy ze srebra czy jedwabiu”. Za naruszanie tychże zasad – właśnie określonego ubogiego charakteru wnętrza, grożono karami: sześciomiesięcznym więzieniem oraz pozbawieniem głosu aktywnego i pasywnego na trzy lata, Archiwum Prowincji Franciszkanów – Reformatów w Krakowie (dalej APR Kraków), *Ordinationes et Statuta facta in Capitulo primo Zaklicinesi approbata et observatione Fratrum proposita*, [w:] *Monumentum Reformatae Provinciae S. Mariae Angelorum Minoris Poloniae ab A.D. 1600 usque ad annum 1671 per A.R.P. Ambrosium Stalicki conscriptum*, s. 112, pkt 43.

Klasztory franciszkanów-reformatów prowincji wielkopolskiej i pruskiej w XVIII wieku

- Klasztory wielkopolskiej prowincji pw. św. Antoniego z Padwy
- Klasztory prowincji pruskiej pw. Wniebowzięcia NMP (wydzielone w 1750 r. z prowincji wielkopolskiej)

Opracował: Peter Machala

tylko zapowiedzią dokonań, jakich w omawianej dziedzinie reformatom udało się osiągnąć w wieku XVIII. Podążając bowiem drogą stałego utrwalania i doskonalenia rozwiązań najlepiej oddających charakter programowego ubóstwa, reformaci konsekwentnie zbliżali się do momentu, w którym dla wyposażenia swych kościołów wyznaczyć mogli wzór – wyposażenie modelowe. Szczególną aktywnością poczynali prowadzonych w tym kierunku wyróżniała się od początku XVIII w. prowincja wielkopolska – prowincja, do której należał również kościół i klasztor w podtoruńskim Podgórzu.

Chociaż nie posiadamy podstaw źródłowych potwierdzających fakt wyznaczenia konkretnego wyposażenia jako wzorcowego dla grupy wyposażenia kościołów reformackich, to o tym, że sytuacja taka mogła zaistnieć przekonuje kilka istotnych aspektów. Przede wszystkim wskazuje na to liczba wyposażenia odznaczających się prawie identycznymi rozwiązaniami formalnymi zrealizowanych w kościołach prowincji wielkopolskiej i pruskiej¹⁴. Znaczące miejsce wśród nich zajmuje wyposażenie, w którym po raz pierwszy zastosowano tak popularne rozwiązania plastyczne – z kościoła św. Józefa i Antoniego w Boćkach (1736–1739)¹⁵. Analizując skalę zagadnienia Maria Kałamajska-Saeed słusznie przyjęła, że właśnie boćkowskie wyposażenie mogło być wzorem dla wszystkich pozostałych realizacji¹⁶. Przypuszczenia autorki potwierdzają częściowo przekazy historyczne. Z kronik zakonnych wiadomo, że prawdopodobnie już na początku lat czterdziestych XVIII w. – to jest krótko po ukończeniu wyposażenia kościoła w Boćkach – postanowiono w zarządzie prowincji, ażeby wszystkie ołtarze w kościołach podlegających jego jurysdykcji „wystawić od nowa”, i to: „podług jednostajnego wszędzie kształtu”¹⁷. Uruchomiony w ten sposób

¹⁴Prowincję pruską utworzono w 1750 r. z 16 konwentów prowincji wielkopolskiej.

¹⁵J. Putkowska, *Architektura zespołu klasztorowego reformatów w Boćkach*, Kwartalnik Architektury i Urbanistyki, t. XVI, 1971, z. 1, s. 48; ks. Z. Młynarski, *Sanktuarium św. Antoniego Padewskiego w Boćkach*, Boćki 2001.

¹⁶M. Kałamajska-Saeed, *Modelowy wystrój kościoła reformatów w Boćkach*, Biuletyn Historii i Sztuki, R. 42, 1980, s. 145–157.

¹⁷O. Myszkowski, *Dalszy ciąg przydatku do Kronik Braci Mniejszych S. Franciszka, czyli rys genealogii reformy dwóch prowincji Św. Antoniego Padewskiego i N. Maryi P. Anielskiej*, bm. 1806, s. 38, pkt III. O. Onufry Myszkowski, referując wydarzenia omawiane na 35 kapitule prowincjonalnej, odbywającej się w 1743 r., notował dosłownie: „Dla ozdoby Kościołów naszych, Wielkopolskiej Prowincji oraz dla wyrażenia przyzwoitego Reformie ubóstwa, ustanowiono iest na przeszley może Kapitule, ażeby starali się Gwardyanowie w Kościołach

proces wymiany kościelnych wyposażań reformacji wielkopolscy kontynuowali praktycznie aż do końca XVIII w., do czasu, kiedy przyczyny polityczne stanęły na drodze ich dalszego rozwoju. O doniosłości akcji świadczy też fakt, że kontynuowano ją również w kościołach, które po wydzieleniu w 1750 r. z wielkopolskiej prowincji znalazły się w obrębie prowincji pruskiej. Dodać jednak należy, że w nowo realizowanych

Konwentów Rządowi swemu powierzonych, o wystawienie z nowa wszystkich Ołtarzy, lecz podług iednostaynego wszędzie kształtu, to iest aby były stawione z dębowego drzewa i pokostem równegoż przyszarego koloru lakierowane". Na podstawie tychże informacji w literaturze przedmiotu ustalono kilka dat, które zdaniem autorów wskazują na lata, w których zapaść mogła decyzja o generalnej wymianie wyposażań w kościołach wielkopolskich reformatów (1737, 1740, 1741 lub 1743 – A. B. Sroka, *op.cit.*, s. 286; M. Kalamajska-Saeed, *op.cit.*, s. 147; A. J. Szeinke, *Kościół Świętego Antoniego i Klasztor Franciszkanów-Reformatów w Warszawie*, Kraków 1990, s. 77.) Nie podważając możliwości przyjęcia wspomnianej uchwały na początku lat czterdziestych XVIII w., pragnę jednak zaznaczyć, że rozwiązania plastyczne ołtarzy reformatów prowincji wielkopolskiej wznoszonych w ciągu wspomnianego dziesięciolecia różnią się jeszcze w sposób znaczący od form przyjętych w ołtarzu w Boćkach. Ścisłe naśladownictwo form tego ołtarza obserwować można dopiero od początku pięćdziesiątych lat XVIII w. (por. dalszą treść artykułu). Decyzja o generalnej wymianie wyposażań w kościołach wielkopolskich reformatów nie jest zatem jednoznaczna z ewentualnym wyznaczeniem konkretnego wyposażenia jako wzór dla innych realizacji. Należy jednocześnie podkreślić, że ani okoliczności, ani też mechanizmy, które mogły być przyczyną rozpowszechnienia się rozwiązań przyjętych w wyposażeniu z kościoła w Boćkach, nie są znane. Jedną z istotnych ról w procesie ujednolicania wyglądu wyposażań kościołów reformackich odegrał z całą pewnością czynnik warsztatowy – np. autorem wyposażań, wymienianym najczęściej przez kroniki klasztorne, przy których powtórzono formy boćkowskie, jest Józef Eglauer – „statuarius famatus” (prowadził 9-osobowy warsztat stolarsko-snycerski, APR Kraków, *Scrutinium Antiquitatis Sive Nova Revisio Veteris Archivi Conventus AD S: Joseph Spon: BVM: Calisiensis... Libro I*, s. 75, 76.) Możliwe, że korzystano przy tym z jednego wspólnego projektu, który modyfikowano dla poszczególnych realizacji – problemy z dobraniem odpowiednich proporcji były np. przyczyną przebudowy ołtarza głównego w Pakości, który z tego względu ukończono z rocznym opóźnieniem. O. Mysłkowski, *op.cit.*, s. 94, pkt IV. Niewątpliwie jednak o popularności form przyjętych w wyposażeniu z kościoła boćkowskiego zadecydowało najbardziej uznanie, jakie wyposażenie to zdobyło w oczach ówczesnych reformatów ze względu na sposób praktycznej realizacji założeń programowych.

Fot. 1. Boćki, kościół pw. Świętych Józefa i Antoniego, ołtarz główny. Fot. P. Machala

zespołach wyposażań ze szczególną dokładnością odwzorowywano tylko formy boćkowskiego ołtarza głównego, i to przede wszystkim w kościołach należących do prowincji wielkopolskiej¹⁸. Przy pozostałych elementach praktykowano raczej bardziej swobodne podejście do odwzorowywania konkretnych kształtów.

Punktem kulminacyjnym w procesie unifikacji wewnątrz sakralnych wielkopolskich reformatorów było ostateczne sformułowanie w 1757 r. wytycznych odnośnie do wyglądu, materiału i techniki wykonania poszczególnych elementów nowo powstających wyposażań. Stało się tak poprzez ukonstytuowanie nowych statutów prowincjonalnych, ustanowionych dla prowincji wielkopolskiej. Ze względu na brak odpowiedniego ustawodawstwa w prowincji pruskiej, obowiązywały jednak również i w jej granicach administracyjnych¹⁹.

Omalowanie problematyki wyposażenia w statutach z 1757 r. rozpoczęto od określenia ogólnych zasad, którymi charakteryzować się miało wnętrze kościoła: „Kościoły nasze zbudowane zgodnie z duchem ubożego stanu franciszkanów, według woli Ojca Franciszka, muszą być białe, czyste i jaśniejące tak wewnątrz, jak i na zewnątrz, bez zamieszczonych na ich ścianach obrazów. Niech mają podłogi z kamienia, desek drewnianych lub z płytek wykonane”²⁰. W tymże duchu przystąpiono do oma-

¹⁸W trakcie pisania niniejszego artykułu ustaliłem, że z 33 placówek, które w 2. połowie XVIII w. należały do prowincji wielkopolskiej i pruskiej, wymianę ołtarzy z całą pewnością podjęto w 28. Z nich model ołtarza boćkowskiego dokładnie powtórzono w 14, w 10 zastosowano inne rozwiązania. Tylko w jednym kościele (Węgrów) pozostawiono ołtarze już wcześniej wykonane. O formie 7 ołtarzy nie uzyskałem żadnych informacji (5 placówek uległo zniszczeniu w całości lub zniszczone zostało ich wyposażenie, do 2 nie dotarłem). Ze wspomnianych 5 zniszczonych ołtarzy 2 prawdopodobnie jednak były zrealizowane według rozwiązania modelowego, wykonano je bowiem zapewne w tym samym warsztacie jak ołtarze, przy których formy ołtarza boćkowskiego powtórzono (Brzeziny i Lutomiersk). W prowincji pruskiej model ołtarza boćkowskiego powtórzono dokładnie w 2 znanych mi kościołach: Toruń – Podgórz oraz Płock.

¹⁹W prowincji pruskiej kodyfikacji własnych statutów dokonano dopiero w 1791 r. Przepisy dotyczące sposobu urządzania wewnątrz sakralnych, podobnie jak większość innych tekstów powtórzono w nich jednak prawie dosłownie za statutami prowincji wielkopolskiej z 1757 r.

²⁰*Statuta alphabetice confecta Almae Reformatae Provinciae S. Antonii Paduani Poloniae Majoris, Fratrum Minorum Sancti Patris N. Francisci Reformatorum...*, Rawicz 1757, s. 63, pkt 1: „Ecclesiae nostra, sicut esse proportionatae

wiania konkretnych zagadnień, bezpośrednio dotyczących wyposażenia: "oitarze, konfesjonały, ambony, stalle, balustrady, drzwi, skarbony i szafy w zakrystii wykonane mają być jednolicie z drewna dębowego [...] i pomalowane jasnym lakierem bursztynowym lub innym podobnym. Poszczególne rzeźby, szczególnie te na obrzeżu [oitarzy] mogą być pociągnięte lakierem ciemniejszym, zgodnie z tym jak wskazane zostanie przez ojca prowincjała w Panu przyczyniając się do większego ich ozdobienia"²¹. Co do poszczególnych elementów notowano: „w oltarzu głównym niech promienieje wizerunek Krzyża Świętego, za nim nie powinna być jednak podpięta żadna tkanina, czy to ze zwykłego sukna, czy jedwabiu, z ustawionymi po bokach posagami Najświętszej Marii Panny i św. Jana Ewangelisty, jak również, o ile obszerność miejsca pozwala, innych świętych tkliwie spoglądających na krzyż"²². Odnośnie do oltarzy bocznych zalecano: „Každy z oltarzy ma być zbudowany na pamiątkę jednego lub kilku świętych. Zatem oltarze boczne niech są konstruowane w ten sposób, aby w większej, wewnętrznej części każdego, namalowany był jeden święty lub święta, a na drugiej tablicy zewnętrznej, zasłaniającej i przykrywającej pierwszą był namalowany inny święty lub święta, aby w ten sposób wielu świętych szczególnie z naszego zakonu było oddanych czci wiernych"²³.

inopi statui Minoritico, juxta ultimam voluntatem Divinissimi Patris Francisci, ita albae, mundaе et nitidae tam foris, quam intus, sine affixis imaginibus illarum parietibus conservari debent, habeantque; pavementum ex lapide, vel ex asseribus ligneis, non vero ex coctis lateribus confectum". Przy tłumaczeniu tekstu statutów korzystałem z pomocy mgra Mirosława Makowskiego, za co niniejszym składam mu serdeczne podziękowania.

²¹Ibid., pkt 2: „Altaria et candelabra in omnibus Ecclesiis Reformatorum debeant esse de nuce, quod in hisce Regionibus vix ad impleri posset, consonum huic constitutioni judicatur, ut successu temporis altaria, confessionalia, exedrae Concionatorum, scamna, crates, januae, cistae et armaria Sacristiarum uniformiter ex quercu, opere arcario et statuario elaborentur, ac dilucido vernice artefacto ex fuccino, vel alio simili calorentur; aliquibus tamen sculpturis, praesertim marginalibus, poterit applicari subobscurus vernix, prout a Patre Ministro in Domino judicabitur conducens eisdem ad majus ornamentum”.

²²Ibid., pkt 3: „In majori Altari emineat notabilis Effigies Crucifixi, sine substrato panno, aut serico cum collateralibus statuīs Beatissimae et Sancti Joannis Evangelistae ac etiam juxta capacitatem loci aliorum Sanctorum, Crucifixum affectuose respicientium”.

²³Ibid., s. 64, pkt 5: „Quoniam unum Altare esse porest in inius, vel etiam in plurium Sanctorum memoriam constructum, proinde Altaria minora ita ae-

W praktyce wymóg ten oznaczał budowę ołtarzy z obrazami na zasuwie. Określono także treść przedstawień pierwszej pary ołtarzy bocznych, sytuowanych obok prezbiterium: „ołtarz Najświętszej Dziewicy Marii, Patronki Naszego Zakonu, czczonej pod imieniem Niepokalanie Poczętej, oraz ołtarz świętego Naszego Ojca Franciszka, cudownie naznaczonego świętymi stygmatami od Krzyża Pańskiego, pod spojrzeniem skrzydlatego serafina z prawej jego strony namalowanego [...] niechaj umieszczane są w głównym miejscu kościoła”²⁴. Sposób ich ustawienia odpowiadać miał przy tym ogólnym zaleceniom Soboru Trydenckiego: „Ołtarze główne niechaj ustawiane są na trzech stopniach, mniejsze natomiast na dwóch lub przynajmniej jednym stopniu”²⁵.

Sporo miejsca w powyższych wytycznych poświęcono też różnym aspektom praktycznego użytkowania i opiece ołtarzy. Ustalono na przykład: „aby zaś w schludności, przyzwoitości i porządku ołtarze były utrzymane, przyzodobione prawdziwymi czy też sztucznymi kwiatami, mają zostać przydzielone [...] poszczególnym Braciom i Ojcom, którzy będą pieczę odpowiedzialną sprawowali nad powierzonymi ołtarzami i codziennie będą ich doglądali...”²⁶. Na innym miejscu natomiast: „W razie uroczystości czy też z powodu pogrzebu, jeśli będzie sprawowane nabożeństwo [...] niech się nie odważa uczęszczający na nim zakonnicy

dificentur, ut in una Tabula majori interiori, unus Sanctus, vel Sancta et in alia Tabula exteriori obvolvante ac tegente priorem, alter Sanctus, vel Sancta depingantur, quatenus sic plures Sancti praesertim Nostri Ordinis Fidelium venerationi proponantur”.

²⁴Ibid., pkt 6: „Sicut Ara Beatissimae Virginis Mariae Singularissimae sub titulo Immaculatae Conceptionis Ordinis Nostri Patronae, ita et Altare Sancti Patris Nostri Francisci mirabiliter Sacris Stigmatibus insigniti a Crucifixo Domino sub specie alati Seraphini ex opposito ejus expressi et quinariis fillis rubris ad quinque Loca membrorum tendentis, omnino sic et non aliter, ac in principali loco Ecclesiae extruantur”.

²⁵Ibid., s. 66, pkt 14: „Altaria Nostra quantum feri potest, sint fixa et non potatilia, ac majora in accessu tres gradus, minora vero duos, vel saltem unum gradum habeant”.

²⁶Ibid., s. 64, pkt 8: „Ut autem in decenti munditie et debito, mediatis floribus, sive naturalibus, sive artificialibus ornatu, manuteneantur Altaria singula a Superiore Locali distribuantur Fratribus et Patribus, qui illorum sibi respective commissorum curam et diligentem quotidianam circumspectionem et vel maxime in aestare, flores et aquam illis assusam in vasculis fictilibus renovando, sub paena arbitraria habere renebuntur”.

pod karą tygodnia celi przybijać na ołtarzu za pomocą gwoździ wstęg i koniecznych ozdób, lecz mają je zamocować za pomocą sznurków utkanych z lnu lub konopi”²⁷.

Spośród innych elementów wyposażenia świątyni powyższe regulacje uwzględniały m.in. chrzcielnicę, która umieszczana miała być „obok jednego z ołtarzy bocznych lub w innym dyskretnym, ale poważnym miejscu kościoła”²⁸. Podobnie sformułowane wskazówki odnośnie do okolicznościowo wznoszonych szopek betlejemskich i grobów Pańskich²⁹. W statutach odnaleźć można też cenne informacje dotyczące pomieszczeń zintegrowanych z wnętrzem sakralnym – chóru zakonnego i zakrystii, które znajdować się miały za ołtarzem głównym.

Jak wynika z treści cytowanych regulacji, najważniejszym zadaniem realizatorów wewnątrz kościołów reformackich powinna być troska o utrzymanie odpowiedniego w nich charakteru. Cel ten decydował z kolei o formie i liczbnym zastąpieniu poszczególnych elementów wyposażenia. Kwestie programu ikonograficznego ołtarzy, rodzaj użytego do wykonania wyposażenia materiału, jego kolorystyki, uznano przy tym za środki służące do osiągnięcia wspomnianego celu.

Jak zatem w świetle cytowanych regulacji prawnych kształtuje się wyposażenie kościoła Świętych Apostołów Piotra i Pawła na Podgórzu? Z całą pewnością w sposób najbardziej widoczny wymogom statutowym sprostano w przypadku wytycznych odnośnie do materiału użytego do wykonania poszczególnych elementów oraz sposobu ich wykończenia. Wszy-

²⁷ Ibid., s. 65, pkt 9: „Quotiescunque et pro quacunque actu solemnium etiam funebri Altaria adornantur, non audeant Religiosi adornantes sub paena eaparonis per septimanam deportandi, sive cavos, sive clavinulos eidem Altaribus insigere, sed curent columnis illorum tantum, mediantibus funiculis de lino, vel de canabe contextis necessaria ornamenta alligare”.

²⁸ Ibid., s. 66, pkt 14: „...sub aliquo illorum, vel in alio loco occulto decenti Ecclesiae existat piscina, seu sacrarium, instar foveae muratae bene operatae, propter servandas Rubricas Missalis”.

²⁹ Ibid., s. 65, pkt 10: „Cum Sanctus Pater Franciscus in memoriam Natalis Christi Domini, piam consuetudinem erigendi Praesepium Bethleemiticum circa annum millesimum, ducentesimum octavum introduxerit in Ecclesiam DEI, et postea ab illa devote acceptatam [...] propterea talia praesepia in Ecclesiis nostris citra ullum damnum Altarium singulis annis utiliter et salutariter erigantur, ac pro Natali, Circumcisione, et Epiphania Domini, aliis respective modis accomodata, sideli populo pateant [...] Similiter Sepulchrum Christi ante Pascha quotannis extruatur absquae, injuria Altarium et ipsius Ecclesiae”.

stkie sprzęty w kościele – z wyjątkiem tabernakulum oraz większości elementów zdobniczych, wykonane zostały bowiem z drewna dębowego. Pomalowane przezroczystym lakierem zachowują jego naturalny kolor³⁰.

Jeśli chodzi o zalecenia regulujące treści programów ikonograficznych ołtarzy, na wnikliwą analizę zasługuje w pierwszej kolejności ołtarz główny. Przewodnim tematem ołtarza, zgodnie z tym jak zalecano w statutach, jest scena Ukrzyżowania Chrystusa. Obok krzyża, usytuowanego w centralnym polu głównej kondygnacji, umieszczono: z lewej strony postać Najświętszej Marii Panny, z prawej św. Jana Ewangelisty. Scena Ukrzyżowania, należąca do najpopularniejszych tematów sztuki chrześcijańskiej, pozycję swą zawdzięcza przede wszystkim symbolice, jaka tkwi w obrazowanym w niej wydarzeniu. Według Kościoła katolickiego bowiem, właśnie za pośrednictwem św. Jana, Chrystus, umierając na krzyżu, dokonał symbolicznego powierzenia opieki nad Kościołem Marii, swej matce. Z tego też względu Marię i św. Jana w Scenie Ukrzyżowania przedstawiano najczęściej bez charakterystycznych atrybutów identyfikacyjnych. Bez nich przedstawieni zostali również w ołtarzu głównym w kościele na Podgórzu.

Scena pasyjna będąca głównym tematem ołtarza, zapowiadana dodatkowo inskrypcją w kartuszu wieńczącym retabulum: „ATTENDITE / & VIDETE, SI EST DOLOR / SICUT DOLOR MEUS / Thren 1 mo” („uważajcie i patrzcie na moją mękę i mój ból” (Księga Psalmów 1.1), przewodzi nie tylko pozostałym tematom w ołtarzu, lecz stanowi także punkt odniesienia dla wszystkich elementów wyposażenia i wystroju wnętrza. W samym ołtarzu nawiązuje do niej w sposób najbardziej widoczny zrealizowana w strefie zwieńczenia akcja „niebiańskiego oczekiwania”, której centralnym punktem jest półpostać Boga Ojca błogosławiącego. Adorowany jest przez dwie grupy aniołów – trzech podtrzymujących chmury, na których jest unoszony, oraz dwóch umie-

³⁰O zachowaniu przy poszczególnych elementach oryginalnego wyglądu trudno jednak mówić dziś w sposób jednoznaczny. Większość elementów poddana została bowiem w przeszłości różnego rodzaju zabiegom restauratorskim i konserwatorskim. Ostatnie większe przedsięwzięcie miało np. miejsce w latach 1951–1952, kiedy podczas prac prowadzonych przez prof. Leonarda Torwirta „dokonano zdjęć przemalówek z powierzchni ołtarzy i figur, odkryto i zregenerowano stare osiemnastowieczne politury” oraz „zakonserwowano piękne in-tarsjowane tabernakulum”, Archiwum Parafialne Parafii pw. św. Piotra i Pawła na Podgórzu, Kronika kościelna, k. 28.

szczonych na naczótkach dźwiganych przez strefy kolumnowe. Całość wieńczy gołębicą Ducha Świętego w promienistej glorii.

Ciekawym rozwinięciem głównego tematu ołtarza, motywowanym prawdopodobnie tradycją i inspiracjami kultu lokalnego, jest udział w scenie pasyjnej również patronów kościoła – apostołów św. Piotra i Pawła. Chociaż w regulacjach statutowych wyraźnie zalecano poszerzenie wątku głównego przedstawienia o kolejnych świętych, to w przypadku ołtarza podgórskiego sytuacja ta wygląda dosyć specyficznie. O ile w innych ołtarzach reformackich kolejnych świętych sytuowano bezpośrednio na ołtarzu lub flankujących go supraportach, o tyle w przypadku ołtarza podgórskiego sposób powiązania patronów ze sceną pasyjną trudno dziś określić w sposób jednoznaczny. Obecne usytuowanie ołtarza oraz posągów apostołów jest bowiem wtórne³¹. O ich przynależności do ołtarza przekonuje jednak kilka aspektów. Oprócz kwestii czysto formalnych – zwrócenie się tak jak zalecano, w stronę krzyża, wnioskować można o tym także na podstawie kilku przekazów archiwalnych. Pierwsze informacje o tym, że w treść przedstawieniową ołtarza włączeni byli również święci Piotr i Paweł zawiera inwentarz z 1817 r., sporządzony podczas przygotowań klasztoru do kasaty. Ołtarz główny wymieniony jest w nim dosłownie jako „Ein grosses Hochaltar sub titulo SS Apostolorum Petri

³¹ Ołtarz główny pierwotnie usytuowany był na wysokości pilastrów dzielących prezbiterium na przęsła, w miejscu tym powieszono są dziś rzeźby świętych Piotra i Pawła. Zmianę usytuowania ołtarza głównego planowano już w wieku XIX. Powodem były zamiary powiększenia przestrzeni wnętrza świątyni m. in. ze względu na wzrost liczby parafian (w związku z budową linii kolejowych oraz dworca toruńskiego na terenach Podgórze). Ostateczną decyzję na przesunięcie ołtarza wydał jednak w 1930 r. zastępca Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Toruniu Gwido Chmarzyński – w odpowiedzi na list administratora kościoła ks. Józefa Domachowskiego, zwracającego się do urzędu z prośbą o zezwolenie na rozbudowę kościoła oraz o możliwość wysunięcia tabernakulum przed ołtarz główny, w celu odsłonięcia jego bocznych ścianek. Obydwie z powyższych propozycji jednak odrzucono. Chmarzyński natomiast zaproponował, że „więcej miejsca otrzyma się przez cofnięcie ołtarza wielkiego o jedno przęsło w głąb do samego ośmioboku prezbiterium. Będzie można tego dokonać bez żadnych trudności i przeszkód jakiegokolwiek natury [sic!]”, Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Urząd Wojewódzki Pomorski w Toruniu, sygn. 24571, korespondencja listowna ks. J. Domachowskiego z 20 XII 1929 oraz Zastępcy Konserwatora Zabytków G. Chmarzyńskiego z 25 I 1930 r.

Fot. 2. Toruń – Podgórz, kościół pw. Świętych Apostołów Piotra i Pawła, ołtarz główny. Fot. P. Machala

et Pauli mit dem Simbole”³². Na cześć apostołów oraz NM Panny wzniesiony był zresztą także pierwszy ołtarz główny, poświęcony podczas konsekracji kościoła w 1659 r.³³ Możliwe, że posagi apostołów zaplanowano i zrealizowano jako samodzielne rzeźby powieszono na filarach lub ścianach prezbiterium, lecz możliwe także, że umieszczeni byli w tzw. „szafach przyołtarzowych” – supraportach³⁴. Przykładem podobnego rozwiązania może być ołtarz główny z kościoła św. Antoniego w Warszawie, gdzie we wspomnianych supraportach umieszczono postacie św. Piotra i św. Marii Magdaleny, związane z postaciami sceny Ukrzyżowania tzw. kompozycją piramidalną. Czy z podobnych rozwiązań skorzystano również na Podgórzu, snuć można tylko przypuszczenia. Z całą pewnością ewentualność taka nie byłaby sprzeczna z obowiązującym ustawodawstwem zakonnym.

Dodać należy, iż w przedstawiony sposób opracowana tematyka ikonograficzna ołtarza podgórskiego odpowiada nie tylko regulacjom statutowym, lecz zgodna jest także z tym, w jaki sposób treść tychże regulacji była realizowana w praktyce. Wnętrza kościołów reformackich odznaczają się bowiem tym, że przeznaczone dla nich wyposażenia i elementy wystroju inspirowano zawsze głębokimi treściami teologicznymi. Przewodni

³² Archiwum Państwowe w Toruniu (dalej AP Toruń), Akta miasta Torunia (cyt. AmT) C, 4574, *Inventarium von dem Vermogens - Zustande des Reformatenmonchsklosters in Podgorze*, s. 64, pkt 1, Archiwum Państwowe w Gdańsku (dalej AP Gdańsk), Rejencja Kwidzyńska, 10 / 4229, s. 5. Por. także: K. Ciesielska, op.cit., s. 208.

³³ APR Kraków, *Additamentum ad erectionem Conventus Nostri Thoruno - Podgoriensis*, [w:] *Liber additamentorum ad erectiones conventuum collectus 1742 finaliter coeptus 1741 propria manu Patris Antonii Rudzieńscii*, s. 206.

³⁴ Pewnych przesłanek do wysunięcia przypuszczeń, że z ołtarzem głównym w kościele podgórskim łączyły się także „szafy przyołtarzowe” dostarcza protokół sporządzony na podstawie umowy z proboszczem Wyrzykowskim dnia 10 II 1901 r., odnośnie do przeprowadzenia kompleksowych napraw w kościele. W dokumencie tym zalecano m.in. „cofnięcie ołtarza [w głąb prezbiterium] wraz z postronnymi szafami” (Bei Einem Zurückschieben des Hauptaltars nebst den seitlichen Schranken...). O szafach tych mowa potem jeszcze kilkakrotnie, m.in. w związku z zalecanym pomalowaniem wnętrza kościoła, kiedy szafy te miały być przestawiane. AP Gdańsk, Rejencja Kwidzyńska, sygn. 10/4217: *Retundbericht über die an der katholischen Kirche nebst Klostergebäude zu Podgorz erforderlichen instandsetzungsarbeiten. Thorn, den 10. Februar 1901*, s. 10, pkt 15, 17.

temat stanowiła Męka Chrystusa. Chrystocentrycznej idei, koncentrowanej w ołtarzu głównym w scenie Ukrzyżowania, podporządkowywano hierarchicznie wszystkie kolejne elementy wyposażenia i wystroju wnętrza. Z tego względu scenę pasyjną w ołtarzu głównym rzadko zastępowano innym tematem. Wyjątki czyniono tylko dla głównych patronów świątyni, jeżeli byli czczeni już wcześniej³⁵. Podobną sytuację obserwować można w strefach zwieńczeń ołtarzy, gdzie powszechnie stosowano przedstawienia Boga Ojca oraz symbolikę Trójcy Świętej. Ołtarz podgórski pod względem ikonograficznym zaliczyć należy zatem do grupy typowych ołtarzy reformackich, niewątpliwie jednak wyróżnia się spośród nich sposobem rozwinięcia tematu głównego.

W świetle omawianych wymogów statutowych ciekawie wygląda sytuacja również w przypadku pozostałych ołtarzy w kościele. Dotyczy to zwłaszcza wskazówek odnoszących się do usytuowania ołtarza św. Franciszka i NMP Niepokalanego Poczęcia, o których mowa w statutach. Według wskazań wyznaczone im miało być główne miejsce w kościele. Sugeruje to, że wspomniane ołtarze powinny być umieszczone jako pierwsze w kierunku od ołtarza głównego, tj. z prawej i lewej strony łuku tęczowego. W kościele podgórskim we wskazanym miejscu znajduje się jednak tylko ołtarz św. Franciszka – w lewym wschodnim rogu nawy. Po przeciwnej stronie ustawiono natomiast ołtarz św. Antoniego z Padwy. Przyczyną odstępstwa od zaleceń w przypadku tego ołtarza mogło być respektowanie tradycji – na miejscu tym ołtarz św. Antoniego znajdował się już w czasie konsekracji kościoła³⁶. Powodem mógł być też zamiar objęcia wszystkich ołtarzy w nawie jednym wspólnym programem ikonograficznym. Do powyższych dwóch patronów – św. Franciszka z Asyżu (założyciela Zakonu Braci Mniejszych) i św. Antoniego (patrona prowincji) – dołączał bowiem w kolejnym ołtarzu św. Piotr z Alkantary (patron reformatów polskich)³⁷. Naprzeciw niego, po stronie północnej nawy,

³⁵Odstąpienie od umieszczenia w ołtarzu głównym sceny Ukrzyżowania wiązało się jednak zawsze z przesunięciem tego tematu z głównej kondygnacji ołtarza do jego zwieńczenia lub do jednego z kolejnych ołtarzy bocznych.

³⁶APR Kraków, *Additamentum ad erectionem Conventus Nostrum Thoruno – Podgoriensis*, s. 206.

³⁷AP Toruń, AmT C, 4574, *Inventarium von dem Vermogens...*, s. 65, pkt 5, oraz AP Gdańsk, Rejencja Kwidzińska, 10/4229, s. 5. Ołtarze ku czci św. Piotra z Alkantary, ze względu na jego patronat, wznoszone były tradycyjnie we wszystkich kościołach reformackich w Polsce. Obecnie w ołtarzu obrazu ze

umieszczono z kolei ołtarz Zaślubin NMP (główniej patronki zakonu). Dodatkowo we wszystkich ołtarzach, po lewej i prawej ich stronie, umieszczeni zostali kolejni święci franciszkańscy (kaznodzieje, misjonarze, biskupi), poszerzający treści głównego przedstawienia. Zgodnie z charakterem zakonu osnowę programu ikonograficznego ołtarzy bocznych w nawie stanowiła tematyka kaznodziejska. W zwieńczeniach ołtarzy umieszczono obrazy: św. Marii Magdaleny (w ołtarzu św. Franciszka), św. Klary (w ołtarzu św. Antoniego), św. Jana Nepomucena (w ołtarzu św. Piotra z Alkantary) oraz niezidentyfikowanego św. franciszkanina z różańcem w rękę, otoczonego przez aniołów i adorującego Najświętszy Sakrament (w ołtarzu Zaślubin Marii). Tematyka tychże obrazów stanowi swego rodzaju wskazówkę na bezpośrednie źródła i inspiracje duchowości zakonnej.

Odmienną koncepcją tematyczną kierowano się przy projektowaniu ostatniego ołtarza bocznego w kościele, ołtarza NMP Niepokalanego Poczęcia. Ołtarz ten według zaleceń statutowych zajmować miał jedno z głównych miejsc w świątyni. Wymóg ten, pomimo że ołtarza nie umieszczono bezpośrednio przy prezbiterium, jak można by wnioskować, został jednak zachowany. Dla ołtarza NMP Niepokalanego Poczęcia reformaci podgórcy przeznaczili bowiem osobną kaplicę. Dzięki temu zabiegowi i usytuowaniu wspomnianego ołtarza Zaślubin Marii obok wejścia do kaplicy, charakter maryjny uzyskała cała północna strona nawy. Odmienność koncepcji tematycznej ołtarza tkwi natomiast w tym, że nie ma w nim nakładających się na siebie i ujmujących z każdej strony główne przedstawienie wątków franciszkańsko-kaznodziejskich. Zastąpiono je wątkami motywowanymi wyłącznie tematyką maryjną. Po bokach pola centralnego, w którym umieszczono obraz NMP Niepokalanie Poczętej, ustawiono parę aniołów podtrzymujących kartusze z inskrypcjami zapowiadającymi główny temat. Nadrzędną inskrypcję umieszczono przy tym w kartuszu nad retabulum ołtarzowym: „MACULA NON EST / IN TE / Cant: 4 V. 7” („skazy w Tobie nie ma”)³⁸. W kartuszu u

św. Piotrem z Alkantary jednak nie ma. Prawdopodobnie przekazany został do Muzeum Archidiecezjalnego w Gnieźnie. Na jego patronat wskazuje natomiast inskrypcja w kartuszu nad retabulum: „MIHI AUTEM / GLORIARI NISIM CRU/CE DOMINI NOSTRI IE/SU CHRISTI” („czymże się chwalić jak nie Męką Pana Naszego Jezusa Chrystusa”).

³⁸Cały wiersz, na którym oparto główną inskrypcję ołtarza brzmi: „Cała piękna jesteś, przyjaciółko moja, i nie ma w tobie skazy”, *Pieśń nad Pieśniami*, 4, 7 [w:] *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków*

lewego anioła dodano: „PULCHRA / UT / LUNA / Cant: 6. / V. 9” („piękna jak księżyc”), w kartuszu u prawego anioła: „ELECTA / UT / SOL. Cant: 6 / V. 9.” („jaśniejąca jak słońce”)³⁹

Zaznaczyć należy, że przedstawiony sposób rozmieszczenia wezwań ołtarzy bocznych w kościele podgórskim na tle innych wyposażeń kościołów wielkopolskiej prowincji nie jest wcale typowy⁴⁰. Jednocześnie nie odbiega on od przyjętych sposobów modyfikacji schematu statutowego. Schemat ten najczęściej modyfikowano bowiem w ten sposób, że przy łuku tęczowym pozostawiano przynajmniej jedno z określonych wezwań – najczęściej św. Franciszka. Dla drugiego wezwania rezerwowano wówczas miejsce w kolejnej parze ołtarzy bocznych.

Stwierdzając wyraźne uzależnienie form i treści elementów wyposażenia kościoła podgórskiego od obowiązujących regulacji prawnych zakonu, nie można uniknąć pytania: jak wyposażenie to kształtuje się w świetle rozwiązań ustalonych w domniemanym jego wzorze – wyposażeniu kościoła św. Józefa i Antoniego w Boćkach?

Jak zaznaczono, elementem wyposażenia, który w kościołach wielkopolskich reformatów odwzorowywano ze szczególną troską, był ołtarz główny. Przy pozostałych elementach – pomimo że podporządkowano je modnej w tym okresie koncepcji jednorodnego kompozycyjnego ukształtowania wnętrza, stosowano najczęściej inne rozwiązania formalne. W kościele św. Piotra i Pawła na Podgórzu sytuacja ta wygląda nieco inaczej. Występowanie wzajemnych podobieństw obserwować można tu bowiem nie tylko w ołtarzu głównym, lecz także przy innych elementach.

Ołtarz główny pod tym względem zasługuje jednak na szczególną uwagę. Strukturą rozwiązań formalnych ołtarz ten od pierwowzoru różni się bowiem tylko nieznacznie. W jego bryle, analogicznie jak w przypadku ołtarza w Boćkach, wyjątkowe miejsce zajmują dwie strefy boczne utworzone w obrębie cokołu z masywnych ryzalitów o przekroju eliptycznym oraz usytuowane na nich strefy kolumnowe w kondygnacji

oryginalnych ze wstępem i komentarzami. Stary Testament, t. I-II, pod red. M. Petera, Poznań 1973–1975. Wiersz ten Kościół w liturgii Niepokalanego Poczęcia odnosi właśnie do Marii, matki Jezusa.

³⁹Obydwie inskrypcje oparto na wierszu: „Kimże jest ta, która świeci z wysoka jak zorza, piękna jak księżyc, jaśniejąca jak słońce, groźna jak zbrojne zastępy”, *Pieśń nad Pieśniami*, 6, 10.

⁴⁰Identyczne wezwania ołtarzy bocznych usytuowanych przy łuku tęczowym, tak jak w kościele na Podgórzu, miały np. kościoły we Włocławku i Pułtsku.

Fot. 3. Toruń - Podgórz, kościół pw. św. Apostołów Piotra i Pawła,
ołtarz boczny Zaślubin NMP. Fot. P. Machała

głównej. Strefa centralna, dwa razy szersza od bocznych, cofnięta jest na głębokość ołtarza. Jej dominantę stanowi znajdująca się w głównej kondygnacji płaska wnęka nakryta arkadą z dużym krzyżem na tle czerwonego płótna. Wyraźne podobieństwa dostrzec można również w strefach zwieńczeń ołtarzy. Ich istnienie ma przy tym szczególne znaczenie. Sposób ukształtowania zwieńczenia stanowi bowiem swego rodzaju znak rozpoznawczy świadczący o tym, w jakim stopniu realizatorzy konkretnego ołtarza wzorowali się na modelu z kościoła w Boćkach. Zasadniczą rolę odgrywa przy tym sposób ukształtowania zwieńczenia w obrębie strefy belkowania. Masywne, naśladujące w przekroju linię rzutu strefy cokołowej ołtarza, zaznacza się najwyraźniej w wysuniętych do przodu fragmentach wieńczących boczne strefy kolumnowe. Ważnym jego składnikiem jest także spoczywająca na tych fragmentach para odcinkowych naczółków. Przedstawione formy, zrealizowane po raz pierwszy w ołtarzu boćkowskim, w ołtarzu w kościele na Podgórzu czytelne są w sposób niekwestionowany.

Ważnym elementem ołtarza podgórskiego, świadczącym o wyjątkowej jego pozycji wśród innych ołtarzy reformackich ukształtowanych na wzór ołtarza z Bocięk jest tabernakulum. Tak jak w Boćkach, ma ono formę architektonicznej kapliczki nakrytej kopułą, na której spoczywa motyw korony królewskiej. Wierzch korony zdobi mały, równoramienny krzyż. Wspólną cechą obydwu obiektów jest także okrągły obrotowy trzon, przeznaczony do przechowywania i wystawiania monstrancji. W nieco odmienny sposób ukształtowano jedynie ścianki boczne oraz zastosowano inne wykończenia – w Boćkach użyto intarsji i polichromii, na Podgórzu tabernakulum zdobi okładzinowa intarsja.

Z innych elementów wyposażenia kościoła, wykazujących wspólne cechy z formami elementów wyposażenia z kościoła boćkowskiego, na uwagę zasługują dwa ołtarze boczne usytuowane przed pilastrami dzielącymi nawę na pierwsze i drugie przęsło (ołtarz Zaślubin Marii i św. Piotra z Alkantary). Wykonane zostały bowiem w sposób analogiczny do ołtarzy bocznych przy wejściu do prezbiterium kościoła w Boćkach (ołtarz Niepokalanego Poczęcia NMP i ołtarz św. Józefa). Podobieństwa obserwować można nie tylko w ogólnym zarysie i przekroju ich brył, lecz przede wszystkim w sposobie ukształtowania zwieńczeń, zwłaszcza w części belkowania, gdzie zastosowano prawie identyczne podziały i profilowania. Odmiennie wypełniono jedynie przestrzeń naczółków – w Boćkach posłużono się płaskorzeźbą, na Podgórzu w naczółkach widnieją obrazy.

Fot. 4. Toruń - Podgórz, kościół pw. św. Apostołów Piotra i Pawła, tabernakulum w ołtarzu głównym. Fot. P. Machala

Ze względu na liczbę elementów wykazujących wspólne cechy z rozwiązaniami zastosowanymi w kościele św. Józefa i Antoniego w Boćkach, wyposażenie kościoła podgórskiego uznać należy za unikatowe – podobnych analogii w innych kościołach w obrębie prowincji po prostu nie ma.

Z przedstawionych dotąd prób ustalenia specyfiki wyposażenia kościoła podgórskiego wynika, że bezpośredni wpływ na ukształtowanie jego struktury w aspekcie formalnym oraz przyjętych rozwiązań ikonograficznych miały przede wszystkim czynniki organizacyjno-prawne zakonu. Ze względu na identyczną sytuację prawną czynniki te jednak determinowały w sposób analogiczny kształt wyposażenia również innych kościołów wchodzących w skład prowincji. By zatem zdać sobie w pełni sprawę z charakterystycznych cech wyposażenia kościoła podgórskiego, by móc na przykład też określić ściślej czas jego powstania, ustalić należy jego miejsce w grupie pozostałych wyposażań kościołów reformackich. Nieodzowne jest w tym celu prześledzenie całej linii rozwojowej procesu rozpowszechniania się form ołtarza boćkowskiego. U wszystkich ołtarzy głównych, przy których jego formy zastosowano, występują bowiem pewne różnice formalne, uzależnione bezpośrednio od czasu ich powstania. Z całej wspomnianej grupy ołtarzy reformackich wielkopolskiej i pruskiej prowincji wydzielić można w ten sposób kilka mniejszych grup, charakteryzujących się podobnymi cechami.

Wyraźnie ciężkimi, rozłożystymi kształtami odznaczają się na przykład ołtarze wzniesione w pierwszych dwunastu latach po ołtarzu boćkowskim: Miedniewice (1740–1743⁴¹), Miejska Górka (1745⁴²), Chocz (1751⁴³). W bryłach tychże ołtarzy czytelna jest jeszcze pewna niekonsekwencja naśladowania rozwiązań przyjętych w wymienionym wzorze. Przede wszystkim pole centralne głównej kondygnacji wybiega w nich bardzo wysoko. Belkowanie czytelne jest przez to tylko we fragmentach nad strefami kolumnowymi. Poszczególne elementy strefy zwieńczenia są postrzępione, wewnątrz nie zintegrowane. Podobnie sytuacja kształtuje się również w strefach cokołowych. Formy ryzalitów, zwłaszcza w przypadku ołtarza z Miedniewic, zaznaczone są tylko bardzo schematycznie.

⁴¹ APR Kraków, *Scrutinium Antiquitatis Sive Nova Revisio Veteris Archivi Conventus AD S: Joseph Nutr: Xsti Miedniewiczensis... Libro I* (kopia) s. 38, 39; O. Mysikowski, op.cit., s. 38, pkt III.

⁴² Ibid., s. 42, pkt XIX.

⁴³ APR Kraków, *Scrutinium Antiquitatis Sive Nova Revisio Veteris Archivi Conventus AD S: Michaellem Arch: Chocensis... Libro I*, s. 21.

Zastosowana dekoracja jest skromna. Znaczące miejsce w tej grupie ołtarzy przypada jednak ołtarzowi z kościoła w Choczcu. Ołtarz ten jest bowiem pierwszym, w którego formie zaznaczają się już cechy bezpośrednio motywowane ołtarzem z Bociek. Najwyraźniej świadczą o tym fragmenty belkowania wieńczące strefy kolumnowe. Ich masywność i falistość jest analogiczna do form boćkowskich. Dotyczy to również naczółków, które jednak w Choczcu, odmiennie niż w pierwowzorze, skierowano na zewnątrz, a nie ku osi ołtarza.

Rozwiązania ustalone w ołtarzu głównym w Boćkach wyjątkowo konsekwentnie odwzorowane zostały natomiast już w kolejnej grupie ołtarzy, wzniesionych w latach pięćdziesiątych XVIII w.: Poznań (1752–1755⁴⁴), Konin (1755–1757⁴⁵), Warszawa (1756⁴⁶), Wieluń (1756⁴⁷), Łabiszyn (1757⁴⁸), Kalisz (1758⁴⁹), Szamotuły (1759⁵⁰). Ołtarze te odznaczają się lżejszymi, bardziej wysmukłymi kształtami oraz harmonijnymi proporcjami. Strefy cokołowe są w nich miękko formowane, ryzality boczne wysunięte natomiast bardziej do przodu. Pole centralne głównej kondygnacji stabilizuje swoją wysokość, nie wychodząc już poza jej granice. Wyraźne zmiany zachodzą przede wszystkim jednak w strefie zwieńczeń ołtarzy. Zwieńczenia stają się bowiem ich prawdziwą koroną. Poszczególne elementy są w nich wyraźnie kompozycyjnie zintegrowane, a całość na głównej kondygnacji równomiernie rozłożona, mieszcząca się w zarysie równoramiennej trójkąta. Elementy dekoracyjne zastosowano już z typowo rokokową precyzją i wyczuciem miejsca ich przeznaczenia.

⁴⁴ *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. VII, *Miasto Poznań*, cz. 1, *Ostrów Tumski i Środka z Komandorią*, oprac. E. Linert, Z. Kurzawa, Warszawa 1983, s. 125.

⁴⁵ *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających*, t. II, D–G, Warszawa–Wrocław–Kraków–Gdańsk 1975, s. 157.

⁴⁶ APR Kraków, *Scrutinium Antiquitatis Sive Nova Revisio Veteris Archivi Conventus AD S: Antonium Paduanum Varsaviensis... Libro I*, s. 21.

⁴⁷ APR Kraków, *Scrutinium Antiquitatis Sive Nova Revisio Veteris Archivi Conventus ad Anuntiationem BVM Vielunensis... Libro I*, odpis kroniki klasztornej, s. 16–19.

⁴⁸ Archiwum Parafialne Parafii św. Mikołaja w Łabiszynie, *Scrutinium Antiquitatis Sive Nova Revisio Veteris Archivi Conventus AD S: Thomam Ap: Labissinen... Libro I*, s. 11, 12.

⁴⁹ APR Kraków, *Scrutinium Antiquitatis[...] Conventus[...] Calisiensis[...]*, s. 75, 76.

⁵⁰ O. Mysłowski, op.cit., s. 67, pkt X.

Fot. 5. Łabiszyn, kościół pw. św. Mikołaja, ołtarz główny. Stan po przesunięciu do dobudowanej w 1911 r. nowej części prezbiterium. Spalony wraz z całym wyposażeniem w 1944 r. Oryg.: Archiwum Parafialne Parafii św. Mikołaja w Łabiszynie. Fotokopia: P. Machała

Ołtarze zbudowane w kolejnych latach: Pakość (1771⁵¹), Woźniki (1775⁵²), Płock (1777⁵³), Osieczna (1784⁵⁴), Szczawin Kościelny (1793⁵⁵) charakteryzują się natomiast wyjątkowo wysmukłymi proporcjami, naznaczonymi już jakby pewną manierą. Przede wszystkim obserwować można w nich lekkie obniżenie strefy cokołowej oraz znaczne wydłużenie głównej kondygnacji. Szczególnie wyraźnie zwiększa się jednak wysokość strefy zwieńczenia. Osiągając zaczyna rozmiary porównywalne nawet z wysokością głównej kondygnacji. Dekoracja stosowana z wielkim smakiem, typowo rokokowa.

Wspomnieć należy również o ołtarzach z Brodnicy (po 1761 r.⁵⁶), Żuromina (ostatnia ćw. XVIII w.⁵⁷), Pułtuszka (ok. 1777⁵⁸), Siennicy (1760–1780) i Wejherowa (2. poł. XVIII w.⁵⁹), które do ustalonego schematu nawiązują tylko w sposób bardzo schematyczny, tak że trudno mówić w ich przypadku o bezpośrednich zależnościach. Zastygnięcie i przemiana elastyczności kształtów w formy bardziej geometryczne są w nich bardzo wyraźne – naznaczone cechami charakterystycznymi raczej dla zbliżającego się klasycyzmu. Dodać też należy, że przedstawione cechy spotkać można tylko w ołtarzach z kościołów należących do prowincji pruskiej.

Oprócz omówionych czterech grup ołtarzy, wzniesionych w kościołach reformackich prowincji wielkopolskiej i pruskiej, istnieje jeszcze kilka ołtarzy, których formy wyraźnie odbiegają od ustalonego schematu. Są to ołtarze z kościołów we Włocławku (1768⁶⁰), Zarębach Kościelnych (po

⁵¹Ibid., s. 94, pkt IV.

⁵²Ibid., s. 104, pkt XXIV.

⁵³M. Kałamajska-Saeed, op.cit., s. 157.

⁵⁴Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu, *Erectio Ecclesiae et Conventus Prum Reformatorem in Osieczna et Reparationes Maiores Ab Initio Fundationis A.D. 1809*, odpis kroniki klasztornej, sygn. MPS II/47, s. 51.

⁵⁵O. Mysikowski, op.cit., s. 139, pkt XXVI.

⁵⁶*Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. XI, *Województwo bydgoskie*, z. 2, *Pow. brodnicki*, oprac. T. Chrzanowski, M. Kornecki, Warszawa 1971, s. 19.

⁵⁷*Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. X, *Województwo warszawskie*, z. 29, *Pow. żuromiński*, oprac. T. Galicka, H. Sygietyńska, Warszawa 1975, s. 21.

⁵⁸A. K. F. Wołosz, *Kościół i klasztor św. Józefa w Pułtusku*, Pułtusk 1998, s. 31.

⁵⁹E. Urbaniak, G. Kustusz, *Matka Boża Wejherowska*, Wejherowo 1997, s. 6.

⁶⁰A. J. Szeinke, *Kościół Wszystkich Świętych i Klasztor Franciszkanów-Reformatów we Włocławku 1625–1997*, Włocławek 1998, s. 26.

Fot. 6. Płock, kościół pw. św. Jana Chrzciciela, ołtarz główny.
W ołtarzu i supraportach widoczne postacie Sceny
Ukrzyżowania, zaginione w II wojnie światowej.
Fot. ks. Turowski ok. 1937-1938. Fotokopia ze zbiorów
prywatnych M. Romanowskiego, Płock

1765⁶¹) i Rawiczu (1772⁶²). W ołtarzach tych powtarzany jest jedynie ikonograficzny program przedstawień, ustalony w statutach zakonnych. Natomiast formy stref cokolowych, głównych kondygnacji – ale przede wszystkim zwieńczeń – są w nich zupełnie inne.

Na podstawie przedstawionych prawidłowości ołtarz główny z kościoła św. Piotra i Pawła na Podgórzu zaliczyć należy do grupy ołtarzy, w których formy ołtarza boćkowskiego odwzorowane zostały stosunkowo najdokładniej, a więc do grupy ołtarzy powstałych w ciągu pięćdziesiątych lat XVIII w.⁶³ Bardzo podobną sytuację, jeśli chodzi o zastosowane rozwiązania formalne, zastać można również przy pozostałych elementach wyposażenia kościoła. Dotyczy to zwłaszcza ołtarzy bocznych oraz konfesjonatów, chociaż w ich przypadku dostrzec można już też charakterystyki świadczące o ich późniejszej realizacji. Przyjęcie zatem hipotezy, iż całość powstała w drugiej połowie lat pięćdziesiątych XVIII w. lub na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych, jest moim zdaniem najwłaściwsze. Za przyjęciem powyższego datowania przemawia według mnie także inskrypcja znajdująca się na ambonie – jedynym elemencie wyposażenia mającym konkretne datowanie, wymieniająca rok 1763⁶⁴.

Z pozostałych elementów wyposażenia – oprócz wspomnianych ołtarzy i ambony – w kościele zachowało się sześć konfesjonatów, stół komunijny, chrzcielnica, ławki dla wiernych, prospekt organowy, fragmenty boazerii. Na bogactwo i szczególnie charakter świątyni składają się także współczesne im elementy wystroju – obrazy stacji Drogi Krzyżowej, dwie grupy rzeźbiarskie z tematyką Grobu Pańskiego, epitafia oraz fragmentarycznie zachowane elementy wyposażenia i wystroju dawnego chóru zakonnego i zakrystii.

W niniejszym artykule zwrócono uwagę tylko na część zagadnień mających związek z tym wyjątkowo jednorodnym zespołem dzieł sztuki

⁶¹ *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. X, *Województwo warszawskie*, z. 12, *Pow. ostrowsko-mazowiecki*, oprac. T. Galicka, H. Sygietyńska, Warszawa 1974, s. 21.

⁶² O. Myskowski, *op.cit.*, s. 97, pkt XVIII.

⁶³ Jak dotąd jedyną próbę datowania poszczególnych elementów wyposażenia kościoła podgórskiego zawiera inwentarz ks. S. Kardasza z 1995 r., w którym czas powstania zespołu ustalono na lata 1740–1780 (ołtarz główny 1740–1750). Por.: *Toruń – Podgórze, parafia p.w. Świętych Apostołów*, s. 296.

⁶⁴ Inskrypcję „A.D. / 1763” namalowano czarną farbą, na płaskorzeźbionej płycie zaplecka ambony.

sakralnej, będącym zjawiskiem unikatowym na terenie Torunia oraz jego najbliższych okolic. Zabytek ten stanowi jednak ogromny materiał badawczy, który zasługuje na pełniejsze poznanie i przede wszystkim szczególną ochronę.

The Baroque Interior of the SS. Peter and Paul's Church in Podgórz District in Toruń in the Context of the Organisational and Legal Situation of the Franciscan Order (Fratrum Minorum Reformatorum)

The Order Fratrum Minorum Reformatorum was characterised by rigorous legislation that was the main feature differentiating it from other orders. Severe rules applied to spiritual and moral matters together with practical regulations in different fields of order activities, such as architecture and interior design of sacred buildings. The most consistent regulations referring to the issues mentioned were formed in the statutes of the Wielkopolska province in 1757. They described precisely the type of material, technique of production of interior elements as well as the subject matter and colouring of altars.

Equivalent sets of rules, obligatory in different orders were issued by the board of province at chapter meetings and provincial gatherings. At the beginning of the 1740s, the decision was taken to replace all interior decorations in all the churches belonging to the province. The sources reveal that the new ornamentation was supposed to follow one model. Historical circumstances and the number of preserved accomplishments show that the model could be the interior of St. Joseph and Anthony Church in Boćki. The same pattern of internal ornamentation as in Boćki was applied to the church situated in Podgórze district in Toruń. With numerous elements clearly following the model interior in Boćki, the Podgórze church stands out from other Franciscan churches. However, neither time of its erection nor its originators is known. The study of the spreading of the Boćki model within the province makes it possible to establish the approximate time of the construction of interior decoration that the author estimates at the turn of the 1750s and 1760s.

Die barocke Ausstattung der Peter-und-Paul-Kirche im Stadtteil Podgórz zu Thorn und die juristischen Vorgaben des Reform-Franziskanerordens

Der Orden der Reform-Franziskaner unterschied sich von anderen Kongregationen durch seine strengeren Regeln, die das geistige und sittliche Ordens-

leben sowie die diversen Tätigkeiten der Ordensbrüder betrafen. Reglementiert war auch das Bauwesen einschließlich der sakralen Innenbauten. Die diesbezüglich strengsten Regeln wurden in den Statuten der Provinz Großpolen von 1757 formuliert. Hier wurden die zu verwendenden Baumaterialien, Inhalt und Herstellungstechnik der Stilelemente der Innenausstattung sowie die Farbe der Altäre festgelegt.

Entsprechende Regelungen, die für einzelne Konvente galten, wurden von der Provinzleitung während der Kustodial- und Provinzialkongregationen erlassen. Anfang der 40er Jahre des 18. Jahrhunderts wurde während einer solchen Kongregation entschieden, die Ausstattung aller Kirchen der Provinz auszutauschen. Die Quellen belegen, daß diese Umgestaltung nur nach der Vorlage eines einzigen Musters, nämlich der Josef-und-Paul-Kirche in Boćki, geschehen sollte. Eine der Neu-Ausstattungen, bei der aus Boćki bekannte plastische Formen benutzt wurden, befindet sich in der Kirche in Podgórz zu Thorn. Durch die Anzahl der Stilelemente, an denen sich der Bezug zu Boćki ablesen läßt, hebt sich die Kirche in Podgórz sogar von anderen Reformkirchen ab. Das Datum der Entstehung dieser Elemente sowie die Baumeister sind jedoch nicht bekannt. Verfolgt man die Entwicklungslinie der Verbreitung der Formen aus Boćki, so kann man dennoch die ungefähre Entstehungszeit der Ausstattung bestimmen: Vermutlich lag sie an der Wende der 50er zu den 60er Jahren des 18. Jahrhunderts.